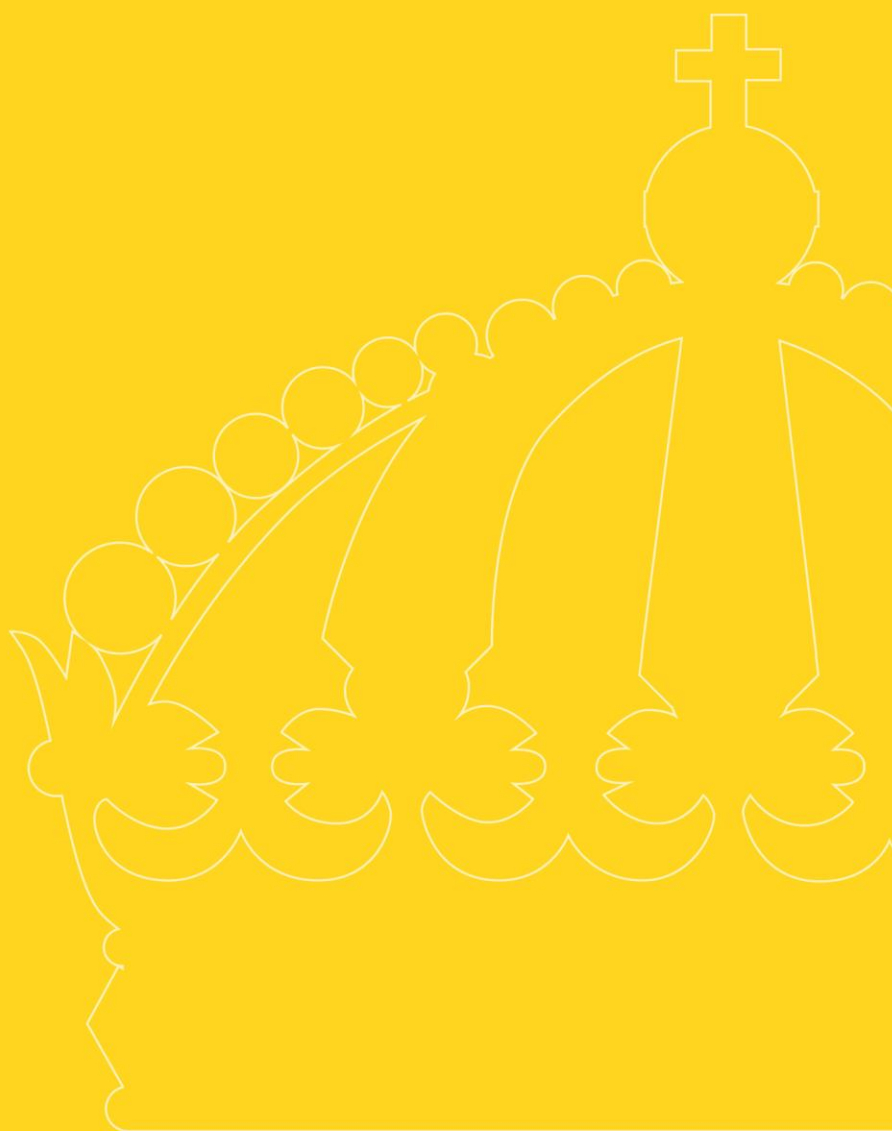

Utvärdering – Miljömålsprogrammet 2017–2020

Regionala åtgärdsprogrammet – Så når vi miljömålen i Jämtlands län

UTGIVEN AV: Länsstyrelsen i Jämtlands län, maj 2021

TEXT: Jimmy Nilsson

FOTO OMSLAG: mostphotos.se

LÖPNUMMER: 2021:9

DIARIENUMMER: 501-6893-2015

PUBLIKATIONEN KAN LADDAS NER FRÅN VÅR HEMSIDA: www.lansstyrelsen.se/jamtland

Innehåll

INLEDNING	4
MILJÖMÅLSPROGRAMMET 2017–2020.....	5
Uppdrag	5
Syfte	5
Innehåll	5
Finansiering.....	6
Framtagande av programmet.....	7
Åtagande av åtgärderna	8
UTMANINGEN MED ETT MILJÖMÅLSPROGRAM	8
Egna reflektioner inför utvärderingen.....	8
Nya förutsättningar skapar nya behov?	9
INSATSER FÖR ÖKAD GENOMFÖRANDE AV ÅTGÄRDER	10
UTVÄRDERING AV PROGRAMMET	11
Utvärdering av åtgärder, inte av miljömålsuppfyllelse	11
Enkät svar	11
Uppföljning av åtgärderna.....	13
Synpunkter vid uppföljande möten.....	14
SLUTSATSER	16
REKOMMENDATIONER.....	17
BILAGA – ÅTGÄRDSUPPFÖLJNING	18

Inledning

Ett av Länsstyrelsens uppdrag är att ta fram regionala åtgärdsprogram för att nå de svenska miljömålen. Åtgärdsprogrammen är framtaget i samverkan med regionala och lokala aktörer och är beslutat av Länsstyrelsens ledning. Nuvarande programperiod 2017–2020 är avslutad och en utvärdering av det programmet har genomförts under våren 2021. Utvärderingen har genomförts i form av uppföljning av åtgärder och hur programmet har använts inom Länsstyrelsen och av ett urval externa aktörer. Underlaget har erhållits från såväl interna som externa dialoger.

Huvudsyftet med utvärderingen har varit att på ett relativt förutsättningslöst sätt kunna bedöma hur miljömålsprogrammet har använts och vilka delar av programmet som skulle kunna användas i framtida processer med syfte att nå de svenska miljömålen, som även uppfyller den ekologiska delen av de globala hållbarhetsmålen.

Resultat av utvärderingen, slutsatser och rekommendationer redovisas i rapporten.

Utvärderingen är genomförd och rapporten är skriven av Länsstyrelsens miljömålssamordnare.

Miljömålsprogrammet "Så når vi miljömålen i Jämtlands län"

Miljömålsprogrammet 2017–2020

Uppdrag

Sveriges miljömål är riktmärken för det svenska miljöarbetet och den miljömässiga dimensionen av de globala hållbarhetsmålen. Tillsammans bildar generationsmålet, miljömålen med sina preciseringar och etappmålen miljömålssystemet. Sedan miljömålen beslutades av riksdagen 1999 har de nationella miljömål definierat vilket miljö tillstånd den svenska politiken ska styra mot.

I arbetet med miljömålen har länsstyrelserna en övergripande och samordnande roll som regionala miljömyndigheter. De ska arbeta tillsammans med andra regionala myndigheter och organ och i dialog med kommuner, näringsliv och frivilliga organisationer. Länsstyrelsen ska enligt länsstyrelseinstruktionen 6 § *utveckla, samordna och genomföra regionala åtgärdsprogram med bred förankring i länet för att nå generationsmålet och miljö kvalitetsmålen.*

Syfte

Miljömålsprogrammet "Så når vi miljömålen i Jämtlands län" var det fjärde regionala miljömålsprogrammet för Jämtlands län och det har ett liknande upplägg som tidigare.

Syftet med åtgärdsprogrammet var att visa upp det ordinarie miljöarbete som genomfördes i länet, men också att höja blicken och vara framåtsyftande. Mer konkret var syftet att ge länets aktörer vägledning och stöd

- i verksamhetsplanering
- för prioriteringar av åtgärder och utvecklingsinsatser
- vid projektansökningar
- för att stimulera ökad samverkan i det regionala miljöarbetet
- lyfta fram det ordinarie arbetet och synliggöra aktörerna

Innehåll

Miljömålsprogrammet innehåller en beskrivning av tillstånd, utmaningar och trender för sju prioriterade miljömål. Det innehåller goda exempel på vad som gjordes eller var planerat att göras och inte minst innehåller det ett antal åtgärder med kortare beskrivning samt utpekade aktörer som var berörda av åtgärden, till exempel "Länsstyrelsen" eller "Skogsstyrelsen" eller "Länsstyrelsen, kommunerna, Regionen" om flera aktörer var berörda. Hälften av åtgärderna var redan pågående åtgärder, den andra hälften var benämnda som "nya åtgärder". Strävan var att åtgärderna skulle ha ungefär samma detaljeringsnivå och dignitet, för att inte göra åtgärdsprogrammet alltför spretigt. Många av åtgärderna hänvisade vidare till andra dokument, medan andra pekade på processer som var igångsatta. Det fanns också mer avgränsade och nya åtgärder samt ordinarie arbete med. Syftet att spegla både pågående åtgärder och förslag till nya åtgärder var att visa på helheten och för att visa att ett mycket omfattande åtgärdsarbete redan pågick.

Tabell 1. Exempel på olika typer av åtgärder som förekommer i åtgärdsprogrammet. Åtgärder som hänvisar till andra åtgärdsprogram, till redan påbörjade processer, till ordinarie arbete samt till nya och tydligt avgränsade åtgärder.

Typ av åtgärd	Åtgärd
Hänvisning till andra program	Genomföra åtgärderna i Jämtlands läns klimatstrategi
Hänvisning till andra program	Genomförande av Vattenmyndighetens åtgärdsprogram
Hänvisning till andra program	Åtgärdsprogram för hotade arter
Påbörjade processer	Implementering av Vattenplan Storsjön
Påbörjade processer	Framtagande av regional livsmedelsstrategi
Påbörjade processer	Arbete för en grön infrastruktur
Ordinarie arbete	Kommunala vatten- och avloppsplaner
Ordinarie arbete	Formellt skydd i form av naturreservat
Ordinarie arbete	Prövning och tillsyn enligt miljöbalken
Avgränsade åtgärder	Bilda vattenråd för Ljungan och Indalsälven
Avgränsade åtgärder	Initiera projekt för restaurering av överloppsbyggnader
Avgränsade åtgärder	Dialog med länets samebyar om terrängkörning

Finansiering

Det har under perioden 2017–2020 inte funnits några direkta ekonomiska styrmedel kopplade till miljömålsprogrammet, varken för Länsstyrelsen eller andra aktörers arbete, utöver finansiering av tjänsten som miljömålssamordnare på Länsstyrelsen och cirka 200 000 kr per år i form av miljömålsmedel. Dessa medel har använts för att genomföra kunskapshöjande event och för att medfinansiera enskilda satsningar, men kan inte ses som finansiering för åtgärderna i miljömålsprogrammet som kostar mångmiljonbelopp.

Istället var tanken att åtgärderna skulle integreras i ordinarie arbete, finansiering fås inom ramen för olika uppdrag eller via projektmedel. Att ingen finansiering tillkom påverkade möjligheten till att direkt genomföra åtgärderna liksom det hade påverkat formulering av åtgärderna om det konkret hade kunnat innebära en finansieringsmöjlighet. Att det inte finns några extra resurser eller personal för miljömålsinsatser innebär att det är desto viktigare att integrera åtgärderna i det ordinarie arbetet. Värt att notera att det under perioden 2005–2009 avsattes medel inom ramen för de regionala tillväxtmedlen ”Miljömålmålsmiljonerna”) som mer direkt kopplade till åtgärderna i dåvarande miljömålsprogram.

Framtagande av programmet

Processens som ledde fram till miljömålsprogrammet genomfördes i flera steg och med bred delaktighet. Som första steg genomförde Länsstyrelsen 2015 en inventering av befintliga åtgärdsplaner för att se vilka regionala planer som redan fanns, samt utreda behovet av förnyelse. Efter detta genomfördes dialoger med kommunrepresentanter (tjänstemän eller politiker, ibland både tjänstemän och politiker) både skriftligen och genom fysiska träffar för att inhämta synpunkter kring utformning av program hösten 2015. I februari 2016 genomfördes en konferens med 150 deltagare från olika aktörer (kommuner, företag, branschorganisationer med mera). Under fyra halvdagar presenterades miljötillstånd, utmaningar och goda exempel som underlag för gemensamma gruppdiskussioner med fokus på vilka åtgärder som borde genomföras under 2017–2020. Tema för de fyra halvdagarna var *Ett rikt odlingslandskap, Levande skogar, Vattenmålen* samt *God bebyggd miljö* och *Giftfri miljö*.

Resultatet från konferensen kompletterades med en redovisning av vilka åtgärder olika viktiga aktörer redan planerat inför perioden 2017–2020, samt uppföljande möten för de olika målen. Underlaget skickades ut till aktörerna där de fick uppdraget att

- utveckla befintliga åtgärder eller föreslå andra viktigare åtgärder
- redovisa sin organisations viktigaste åtgärder kommande år
- ge synpunkter på utmaningarna som beskrevs i tidigare program för 2013–2016

Under våren 2016 hölls sedan möten med de olika temaområdena där åtgärdsförslagen finslipades. I arbetet med att lyfta fram nödvändiga och viktiga åtgärder som presenteras i programmet var utgångspunkterna att:

- åtgärderna skulle vara av regional betydelse,
- åtgärderna kunde vara pågående/ordinarie verksamhet likväl som projekt och nya initiativ,
- det fanns en regional rådighet,
- åtgärderna skulle vara möjliga att genomföra,
- åtgärderna skulle vara uppföljningsbara.

Vad gäller *Begränsad klimatpåverkan* hade omfattande diskussionerna om åtgärderna nyligen genomförts i samband med att Klimatstrategin togs fram 2013–2014. För *Levande skogar* genomförde aktörerna skriftliga åtaganden att genomföra åtgärder, ett arbetssätt som användes även perioden 2013–2016 med gott resultat. För *Storslagen fjällmiljö* utfördes inte denna process under 2016. Istället skulle en liknande process genomföras under 2017.

Utifrån befintliga underlag samt material från workshops och skriftliga kommentarer från aktörer togs ett förslag till miljömålsprogram fram som efter remissrunda fastställdes miljömålsprogrammet av Länsstyrelsens ledning i december 2016.

Åtagande av åtgärderna

Även om inga formella åtaganden kring genomförande av åtgärder har gjorts, så skedde det indirekt genom att kommuner och andra remissinstanser har godkänt att de står som utpekade aktörer för olika åtgärder. På samma sätt så är ska alla medlemmar i Miljö- och klimatrådet ställa sig bakom miljömålsprogrammet (och Energi- och klimatstrategin).

Utmaningen med ett miljömålsprogram

Egna reflektioner inför utvärderingen

Det finns några generella utmaningar med att ta fram och genomföra regionala åtgärdsprogram som blir extra tydliga i miljömålsarbetet.

Inom Länsstyrelsen som organisation kan det vara svårt att bedöma och uppskatta vilken effekt som miljömålsarbetet ger, då den största delen av Länsstyrelsens arbete och uppdrag är miljömålsrelaterat. Att till exempel inventera och skydda värdefulla områden bidrar till måluppfyllelse och är en viktig insats, men insatsen görs oavsett om det står i ett regionalt miljömålsdokument. Eftersom Länsstyrelsen är huvudaktör i många av insatserna innebär det svårigheter när det regionala miljömålsarbetet ska bedömas eller utvärderas.

Att ta fram ett gemensamt åtgärdsprogram för många/alla relevanta organisationer är en utmaning, då många organisationer redan har sina egna handlingsplaner för olika frågor. Att då ta fram ytterligare plan som ska förankras på rätt nivå för att få rätt status är tidskrävande och ger inte alltid det resultat som önskas. Åtgärdsplanen blir oftare en bruttolista av insatser som ändå ska göras en gemensam ambitionshöjning i form av nya åtgärder som görs utöver det som redan skulle göras.

Att skapa ett externt engagemang för strategiskt miljömålsarbete bland till exempel kommunerna är en utmaning när länets kommuner har knappa resurser och mycket av miljöarbetet utgår ifrån måsten i form av lagstiftning, och det är också svårt att orka med mer än en miljöfråga i taget.

Allt fler uppdrag ges från regeringen som kopplat till olika miljömål, det finns med andra mer riktade åtgärdsplaner och utarbetade arbetsformer och samverkansformer inom många områden. Det krävs avvägning och samstämtigt arbetssätt för att miljömålsprogrammet ska ge ett mervärde och bidra med riktning, tydlighet och energi och inte det omvända.

Det finns ingen direkt finansiering för miljömålsåtgärder. Istället är tanken att åtgärderna ska integreras i ordinarie arbete, finansiering fås inom ramen för olika uppdrag eller via projektmedel. Att ingen finansiering tillkommer påverkar möjligheten till att direkt genomföra åtgärderna liksom det hade påverkat formulering av åtgärderna om det konkret hade kunnat innebära en finansieringsmöjlighet. Att det inte finns några extra resurser eller personal för miljömålsinsatser innebär att det är desto viktigare att integrera åtgärderna i det ordinarie arbetet.

Det finns behov för samverkan och forum kring miljömålsfrågorna, samtidigt är miljömålen väldigt breda. Om miljömålsforum ska skapas hur se till att de har rätt kompetens, personer och behandlar relevanta frågor.

De svenska miljömålen är både väldigt ambitiösa och visionära och samtidigt fluffiga. Tidigare fanns även regionala mål och delmål som fyllde funktionen att vara steg på vägen till måluppfyllelse och konkretiserade vad de svenska målen innebar på regional nivå. Dessa regionala mål och delmål togs bort i samband med miljömålsrevideringen 2013 utifrån nationella rekommendationer att fokus skulle läggas på genomförande av åtgärder snarare än framtagande av regionala mål.¹ Kombinationen av att måluppfyllelse är svår att nå, samt att målen kan upplevas för visionära och inte tillräckligt konkreta har bidragit till att drivet i miljömålsarbetet tappas bort lite grann, även om det görs en stor mängd betydelsefulla insatser varje år så påverkar det inte måluppfyllelsen som målen är utformade idag.

De svenska miljömålen ska uppfylla den ekologiska dimensionen av de globala hållbarhetsmålen ("Agenda 2030-målen") som antogs 2016. En utmaning är att andra aktörer (kommuner, Regionen och företag) numera ofta utgår Agenda 2030-målen i sin planering, verksamhetsstyrning och kommunikation att det därmed kan skapa en förvirring när liknande mål i olika system ska kopplas ihop.

En framgångsfaktor i arbetet med Energi- och klimatstrategin samt i Miljö- och klimatrådet har varit den strukturerade samverkan med Region Jämtland Härjedalen där strategin togs fram gemensamt och rådet drivs gemensamt med Regionen. Det underlättar väldigt mycket i samarbetet och förstärker de insatser som görs. Miljömålsprogrammet däremot har varit Länsstyrelsens dokument. Att försöka bredda det gemensamma arbetet skulle kunna vara en viktig väg framåt, samtidigt som det kan förstärka det arbetet som görs kopplat till den regionala utvecklingsstrategin (RUS:en) där den ekologiska dimensionen lyfts fram som ramen för länets utveckling.

Alla ovan nämnda utmaningar behöver hanteras för att skapa ett mervärde i miljömålsarbetet.

Nya förutsättningar skapar nya behov?

Länsstyrelsen ska *utveckla, samordna och genomföra regionala åtgärdsprogram med bred förankring i länet för att nå generationsmålet och miljö kvalitetsmålen* enligt länsstyrelseinstruktionen 6 §.

Uppdraget har hittills av i princip alla Länsstyrelser tolkats som att ta fram unika miljömålsprogram.

En diskussion har dock tagit fart om att behovet av just breda miljömålsprogram, då det redan finns regionala åtgärdsprogram för i princip alla mål och områden. Kan man gå så långt som det bara behövs en matris som synliggör vilka åtgärdsprogram som finns för olika mål?

---

¹ [Steg på vägen För djupad utvärdering av miljömålen 2012 ISBN 978-91-620-6500-3 \(naturvardsverket.se\)](https://www.naturvardsverket.se/om-oss/utredningar-och-rapporter/2012-12-13-steg-pa-vaegen-fordjupad-utvardering-av-miljomalen-2012)

Syftet med uppdraget är rimligen att genomföra insatser som bidrar till måluppfyllelse av de nationella miljö kvalitetsmålen. Om det då finns olika regionala program som täcker alla relevanta miljömål, skulle det kunna innebära att det inte behövs något övergripande miljömålsprogram? Eller fyller ändå själva miljömålsprogrammet ett eget syfte?

Detta har varit huvudtesen inför utvärderingsprocessen och uppföljningen av åtgärder, att nya uppdrag och åtgärdsplaner har byggt en så stabil plattform att det samlade miljömålsprogrammet spelat ut sin roll.

Insatser för ökad genomförande av åtgärder

Miljömålsprogrammet innehöll en blandning av redan påbörjade åtgärder, pågående åtgärder, planerade åtgärder och önskade åtgärder. Åtgärderna berörde många olika aktörer, men Länsstyrelsen och kommunerna var huvudaktörer för de flesta. Utifrån detta genomfördes utvalda insatser för att öka genomförandet. Tre exempel nedan:

Integrera i arbetet

I det interna arbetet arbetades miljömålsprogrammet in i instruktionerna för verksamhetsplaneringen, enheterna skulle använda miljömålsprogrammet som ett underlag och en inriktning för sin planering. Insatserna konkretiserades sedan i en årlig handlingsplan som följdes upp i samband med Länsstyrelsens tertiäluppföljning och årsredovisningar. Handlingsplanen breddades efter första året till även inkludera kommunerna, Regionen och Skogsstyrelsen.

Kommunikation

Kommunikationsinsatser i form av interna "enhetsturnéer" för att skapa medvetenhet och delaktighet i arbetet genomfördes liksom och externa "kommuntournéer" där dialog fördes tjänstemän och politiker för att identifiera vilka åtgärder som berörde kommunerna. Även nyhetsbrev har använts för att nå ut med information.

Ökad samverkan

En extern insats för ökad samverkan kring och genomslag för miljömålsprogrammet har varit använda plattformen "Klimatråd Jämtlands län" som samlar ett stort antal av länet aktörer och som ges tyngd genom att landshövding och regionråd alternerar som ordförande för den styrgrupp som tillhör rådet. Rådet har breddats till ett Miljö- och klimatråd och miljömålsprogrammet används som ett styrdokument för arbetet i rådet.

Andra exempel som syftar till att öka samverkan har varit till exempel att inkludera kommunerna och Regionen i den årliga miljömålsuppföljningen.

Utvärdering av programmet

Utvärdering av miljömålsprogrammet har skett under våren 2021 och den har genomförts i flera steg:

- inledande information på Länsstyrelsens "Samrådsforum", där Länsstyrelsens ledningsgrupp fanns representerade
- utvärderingsenkät har skickats till olika kontaktpersoner
- en åtgärdsuppföljning har genomförts
- uppföljande möten med Länsstyrelsens miljömålsbevakare och kontaktpersoner på kommuner, Skogsstyrelsen och Region Jämtland Härjedalen har genomförts

Utvärdering av åtgärder, inte av miljömålsuppfyllelse

Programmet har den ambitiösa titeln *Så når vi miljömålen i Jämtlands län*. En viktig grundförutsättning är dock att de svenska miljömålen som åtgärdsprogrammet syftar till att uppnå är ambitiösa och visionära. Varken de nationella eller regionala bedömningarna ger måluppfyllelse annat än i undantagsfall. Av de 12 målen som bedöms regionalt bedöms tre som nära att nå (*Frisk luft, Ingen övergödning* samt *Grundvatten av god kvalitet*). Övriga nio mål bedöms inte som nåbara och det skulle krävas kraftfulla nationella och ibland internationella styrmedel utöver de som redan är beslutade för att nå dessa mål.

Miljömålsprogrammet har inte kunnat påverka måluppfyllelsen i någon större omfattning och ska därför inte utvärderas mot det, däremot kan antal genomförda åtgärder och användning av miljömålsprogrammet som styrdokument följas upp. Uppföljningen genomförs därför också mot dessa parametrar (åtgärder, användning av dokumentet) och inte mot till exempel konsumtionsbaserade utsläpp av växthusgaser, hydrologisk status på vattenförekomster eller antal jordbruksföretag i länet som är viktiga för att själva miljömålsbedömningarna.

Enkät svar

En enkät skickades ut till Länsstyrelsens miljömålsbevakare, Länsstyrelsens ledningsgrupp och biträdande chefer, kontaktpersoner på kommunerna, Region Jämtland Härjedalen och Skogsstyrelsen, totalt 34 personer. 16 svar erhålls vilket innebär att svarsfrekvensen var knappt 50 procent. Enkätsvaren har kompletterats med möten och enskilda samtal för att få en bild av hur miljömålsprogrammet har använts.

Miljömålsprogrammets användning

- *Har texterna varit ett stöd i arbetet? Ja 81 procent., Nej 19 procent*
- *Har miljömålsprogrammet varit stödjande/styrande? Ja 81 procent. Nej 19 procent*

Enligt enkätsvaren har miljömålsprogrammet använts i planering av tillsyn, vägledning och stöd i arbetet, i verksamhetsplanering, som stöd i argumentation, vid årlig uppföljning, som urvalskriterium för ekonomiskt stöd, indirekt i samband med beslut, som inspiration, och det har indirekt lett till utförda åtgärder.

Texterna i miljömålsprogrammet har gett en bra lägesbild, gjort det lättare att marknadsföra miljömålsarbetet, använts som underlag för redovisningar och planer bland annat, de goda exemplen ger idéer, och i kontakt med andra aktörer.

Väldigt konkret har skrivningarna kring att Jämtlands foderarealer ska användas för ökad livsmedelsproduktion gett handlingskraft i många olika sammanhang och i dialog med samebyar om terrängkörning,

En svarande skriver dock att miljömålsprogrammet är okänt och att det är annat som styr, en svarande säger att det är andra kriterier som styr hur stöd fördelas.

Revideringsprocessen

- *Bidrog revideringsprocessen med ny kunskap och/eller ett nytt engagemang för frågorna? Ja 75 procent. Nej 25 procent*

Det fanns en nytta med själva revideringsprocessen då den bidrog med en bra uppdatering av vad som är länets utmaningar, det var värdefullt med gemensam workshop tillsammans med länets aktörer, det gav bra idéer till åtgärder, revideringen gjorde att frågorna kändes mer aktuella och gav inspiration, och att arbets sättet framgångsrikt när man själv fick sätta på fokus på det man ville förbättra.

Vad är det viktigaste som måste finnas kvar?

En fråga i enkäten handlade om vad som är viktigast att finnas kvar när miljömålsprogrammet revideras. Svaren var bland annat:

- Det aktiva jordbrukets effekt för miljömålen, att lyfta fram vissa lokala särarter såsom fäbodarna, de goda exemplen och åtgärds katalogen, de (regionala) åtgärderna bör vara i fokus eftersom det är där det blir "verkstad", att tydligt peka ut riktningen framåt inom samtliga miljömål som sedan kan den riktningen bakas in i andra program på ett tydligt vis.
- Ett svar säger att andra strategidokument länkas till (hänvisa till) miljömålsprogrammet liksom att miljömålsprogrammet även ska hänvisa till andra relevanta strategidokument, samtidigt som ett annat svar är att det är viktigt att konkreta aktiviteter/åtgärder formuleras och inte bara hänvisning till andra program eller processer. Det sätt som redan påbörjats med att formulera viktiga aktiviteter/åtgärder för nästa år vid den årliga miljömålsuppföljningen bör kanske kunna ersätta detta.
- Det är viktigt att ha bra forum för dialog mellan olika aktörer som bidrar till miljömålsåtgärder och miljömålsuppföljning.
- En svarande säger dock att innehållet istället behöver flyttas över till andra instruktioner och direktiv. I dag är det så mycket som ska ligga till grund i planering och verksamheten så att det blir för mycket. Om detta dessutom innebär diffusa mål och vägar dit, prioriteras det ned.
- Delaktighet och erfarenhetsutbyten.

På vilket sätt kan miljömålen vara drivande framåt?

Det finns olika sätt att men några saker som lyfts och som kan användas i fortsatt arbete är en tydligare koppling till Agenda 2030-målen, att de miljömålen behöver bli satta så de går att nå och genom större fokus på målkonflikter.

Uppföljning av åtgärderna

I miljömålsprogrammet fanns det totalt 88 åtgärder. Uppföljningen av åtgärder har genomförts genom miljömålsbevakarna internt på Länsstyrelsen och till viss del externt (kommuner, Skogsstyrelsen) fått i uppgift att uppskatta om åtgärderna inom sitt område kan anses vara påbörjade, pågående, genomförda eller ej påbörjade alls.

Ifall åtgärden har påbörjats, är pågående eller genomförd, har de även fått uppskatta om det beror på att den finns med i miljömålsprogrammet eller om den har genomförts till större del tack vare att den finns i programmet. Bedömningarna om åtgärden ej är påbörjad alls eller är pågående, påbörjad eller genomförd kan nog anses vara relativt tydliga. Att bedöma om en åtgärd genomförts tack vare miljömålsprogrammet eller till större del har ansetts som svårt av vissa, därför ska siffrorna också användas med försiktighet.

Tabell 2. Totalt består miljömålsprogrammet av 88 åtgärder inom sju prioriterade områden. Tabellen redovisar antal åtgärder per område.

Begränsad klimatpåverkan	God bebyggd miljö	Giftfri miljö	Vatten-målen	Levande skogar	Ett rikt odlingslandskap	Storslagen fjällmiljö
1	13	10	25	15	14	10

Tabell 3. Tabellen visar fördelning av genomförda, pågående, påbörjade och ej påbörjade åtgärder.

Totalt antal	Genomförda	Pågående	Påbörjade	Ej påbörjade	Inget svar
88	7	55	17	7	2

Åtgärder i miljömålsprogrammet skulle visa upp såväl det arbete som görs liksom nya insatser. Att 79 av 88 åtgärder är genomförda, pågående eller påbörjade är positivt, men speglar också den nämnda sammansättningen av åtgärder i programmet. Att 7 åtgärder inte är påbörjade kan ses som att ambitionsnivån i åtgärdsprogrammet var rätt, om alla åtgärder hade varit genomförda skulle det kunna vara ett tecken på att mer hade kunnat utträttats ifall en högre ambitionsnivå valts.

Tabell 4. Tabellen visar fördelning av hur många av åtgärderna som bedöms vara genomförda tack vare miljömålsprogrammet eller i större utsträckning tack vare miljömålsprogrammet.

Genomförda + pågående + påbörjade	Tack vare miljömålsprogrammet	Mer tack vare Miljömålsprogrammet
79	10	24

Att 10 av 79 åtgärder bedöms vara påbörjade, pågående eller genomförda tack vare miljömålsprogrammet låter inte så mycket, men att ytterligare 24 av 79 åtgärder bedöms vara påbörjade, pågående eller genomförda i större utsträckning tack vare miljömålsprogrammet visar på att programmet har fyllt en funktion i genomförandearbetet.

Det bör samtidigt påpekas att det kan vara en svår bedömningsfråga att avgöra om och på vilket sätt en åtgärd påverkats av att den har diskuterats och listats i åtgärdsprogrammet, men det ger ändå indikationer på påverkan.

Synpunkter vid uppföljande möten

Utöver enkät och utvärderings genomfördes flera möten, både i storgrupp och enskilt för att få in bra synpunkter på hur miljömålsprogrammet har upplevts och synen på framtida behov. Synpunkterna ses som ett viktigt och fördjupande komplement till enkätsvaren.

Synpunkter Länsstyrelsen

Huvudfrågan har varit den som lyftes tidigare i rapporten: om det redan finns olika åtgärdsplaner som täcker de flesta miljömål, fyller då det samlande miljömålsprogrammet ett eget syfte eller har det spelat ut sin roll?

I de diskussioner som har genomförts med Länsstyrelsens olika verksamhetsområden så bedöms ändå det samlade miljömålsprogrammet har ett viktigt värde. Det är dock viktigt att arbeta på ett sätt som optimerar nyttan med programmet, och det kan handla om konkreta insatser som att:

- Att ha ett stort fokus på samverkan och kommunikation, både i revideringsprocessen och i det fortsatta arbetet. Huvudnyttan med programmet kanske inte alltid är enskilda åtgärders genomförande tack vare programmet utan att det blir en samsyn kring länets miljöutmaningar och ger ny energi i arbetet.
- Det är viktigt att visa upp en gemensam ambitionsnivå och att synliggöra vad Länsstyrelsen genomför och även vilka andra aktörer Länsstyrelsen bör försöka samverka med.
- Att länka ihop miljömålsprogrammet med de finansieringskällor och dokument som ger draghjälp i arbetet, till exempel med den regionala utvecklingsstrategin.
- Att tydligt synliggöra vad som är redan pågående (ordinarie) arbete och vad som ambitionshöjande förslag.
- Att fundera på om det bör återinföras regionala målsättningar. Miljömålets höga ambition och lite fluffiga målsättningar gör måluppfyllelse svår och minskar engagemanget.
- Att tydligt koppla ihop de svenska miljömålen med de globala hållbarhetsmålen, för att effektivisera det egna arbetet, hitta synergieffekter och inte minst för att nå ut till andra aktörer.

Synpunkter kommunerna

Utöver det som framkommit i enkätsvar och som Länsstyrelsens verksamheter påtalat så var de viktigaste svaren från de enskilda möten som genomfördes med kommunala tjänstemän att:

- Miljömålsprogrammet varit ett stöd i översiktsplaneringen.
- Att frågor kring miljömålsprogram av resursbrist hamnat hos till exempel bygg och miljöchef, men borde vara i kommunledning eller liknande för att få genomslag
- Att genom att koppla miljömålsprogram tydligt till ekonomiska resurser så kan det öka chansen att kommunen väljer att anställa en miljöstrateg eller behålla sin miljöstrateg, nu är det få kommuner som har bedömer att de har resurser att avsätta för det.
- Olika tillfrågade tjänstemän inom Östersunds kommun svarade att de inte kände till nuvarande program, men när de väl upptäckte det såg potentialen i det som stöd och inspiration.
- Det kan vara svårt att bedöma huruvida och hur mycket enskilda åtgärder har genomförts tack vare miljömålsprogrammet, men att det varit ett stöd att se vad som är prioriterat regionalt, även om det inte är möjligt att genomföra i den egna kommunen.
- Det är viktigt att ha mål att sträva mot, men de svenska miljömålen är alltför visionära för att vara drivande i arbetet och kan behöva kompletteras med regionala mål och delmål.
- Det är bra att inspirera genom goda exempel, för de mindre kommunerna kan det var mer givande att se goda exempel från andra kommuner med liknande resurser är vad Östersunds kommun med stora resurser genomför dock.

Slutsatser

Enkät svar, uppföljning av åtgärder och diskussioner som genomförts kan sammanfattas i följande slutsatser:

- Miljömålsprogrammet kan även fortsatt fylla en funktion som paraply för länets miljöarbete. Det synliggör länets ambitioner och visa upp vad som genomförs och vilka som är nyckelaktörer för genomförande. Det står inte i vägen för de underliggande dokumenten utan fyller en funktion att hålla ihop arbetet.
- Miljömålsprogrammet har till viss del varit pådrivande i åtgärdsarbetet. Att 34 av de 88 åtgärderna har genomförts tack vare eller i större utsträckning tack vare att de finns med i miljömålsprogrammet. Såväl Länsstyrelsen som vissa kommuner har här svarat att programmet varit pådrivande. Det var dock svårt att bedöma exakt hur mycket miljömålsprogrammet har bidragit till genomförandet av en enskild åtgärd, vilket innebär att de kvantitativa resultaten som redovisas ska utläsas med försiktighet. Det bör också tilläggas att för kommunerna bedöms det vara av större betydelse för kommunerna med mindre resurser jämfört med Östersunds kommun som har större möjlighet att bedriva ett eget arbete.
- Miljömålsprogrammet (beskrivande texter och åtgärder) har uppfyllt sina syften, att var styrande och/eller stödjande i verksamhetsplanering, för prioriteringar av åtgärder och utvecklingsinsatser, vid projektansökningar, stimulerat ökad samverkan i det regionala miljöarbetet och lyfta fram det ordinarie arbetet och synliggöra aktörerna. Hur mycket styrande, stödjande eller avgörande för prioriteringar etcetera miljömålsprogrammet varit har inte utvärderats.
- Själva processen att ta fram miljömålsprogrammet uppfattades som givande, det upplevdes som ett bra sätt att samla aktörer och personer för att få en samsyn kring de utmaningar vi har.
- Att miljömålsprogrammet rent konkret bidragit till att lyfta de positiva miljöeffekterna med länets jordbruk för den biologiska mångfalden och för klimatarbetet, visar att det finns potential att förändra synsätt och förändra positioner i viktiga frågor även i kommande miljömålsprogram.
- Det skulle kunna ha lagt mer fokus på att kommunicera ut vad som genomförts och behöver genomföras.

Rekommendationer

Länsstyrelsen har i uppdrag att utveckla, samordna och genomföra regionala åtgärdsprogram med bred förankring i länet för nå de svenska miljömålen. Om ett nytt miljömålsprogram ska tas fram med bibehållen eller ökat genomslag och måluppfyllelse bör följande beaktas i revideringsprocessen:

1. Det är viktigt att tydliggöra syftet med programmet, och kanske snarare fokusera på några delar än spegla allt arbete som genomförs.
2. Att knyta ihop de svenska miljömålen med de globala hållbarhetsmålen tydligare, för att enklare nå ut till de aktörer som valt att koppla sitt arbete enbart till Agenda 2030. Miljömålsprogrammet kan antingen vara en del i ett samlat Agenda 2030-arbete eller som ett eget program, men kopplats till Agenda 2030-arbetet.
3. För att få engagemang hos andra aktörer (kommuner, näringsliv), så behöver programmet utformas på ett sätt som gör de engagerade, till exempel genom att lyfta Hållbar samhällsplanering som fokusområde/tema.
4. Även om den senaste revideringsprocessen uppfattades som givande, så behöver en avvägning göras för att inkludera människor och aktörer i revideringsprocessen utan att skapa en känsla av "ännu en strategi". Att använda befintliga underlag/processer kan vara ett sätt att minska den risken.
5. Att en fortsatt och fördjupad samverkan med Region Jämtland Härjedalen bedöms som en framgångsfaktor för att få genomslag för programmet.
6. Ett fortsatt engagemang från Länsstyrelsens ledningsnivå är viktigt för miljömålsfrågorna, till exempel att miljömålsprogrammet används som underlag i olika former av möten på ledningsnivå både internt och externt.
7. Att fortsätta arbetet med att integrera miljömålen i det ordinarie, dvs att tydliggöra hur det blir en del av det på riktigt blir en del till att miljömålsprogrammet används i verksamhetsplaneringen.
8. Att kommunikationen är avgörande. Mer energi behöver läggas på att berätta om det som görs och skapa engagemang. Att listorna med åtgärder kanske inte är avgörande, men däremot att paketera och synliggöra var länets stora miljööutmaningar finns på ett sätt som kan användas både internt och externt.
9. Att överväga en regionalisering av ett eller flera av de svenska miljömålen för att få något att sträva mot i det regionala arbetet, till exempel ett mål kopplat till biologisk mångfald på regional nivå. Inget förslag på målsättning finns ännu.
10. Att en kartläggning som tydligt synliggör vilka åtgärdsplaner som finns kopplat till olika mål genomförs, både för att koppla ihop arbetet, men också för att se var det finns luckor i arbetet.
11. Att i den mån det går koppla ihop miljömålsprogrammet med var det finns finansieringsmöjligheter.
12. Att använda programmet för att lyfta fram någon/några strategiska frågor, men att det också innebär att programmet behöver vara fokuserat och inte kan lyfta allt lika mycket.

Bilaga – Åtgärdsuppföljning

Bedömning av status samt miljömålsprogrammets påverkan på genomförande har genomförts av har genomförts av ansvariga personer för respektive miljömål eller i vissa fall enskilda åtgärder inom Länsstyrelsen samt ansvarig miljömålssamordnare på Skogsstyrelsen respektive kontaktpersoner på kommunerna.

Åtgärd	Föreslagen aktör	Status åtgärd	Genomförd/ pågående/ påbörjad tack vare Miljömåls- programmet	Genomförts i större utsträckning tack vare Miljömåls- programmet
Begränsad klimatpåverkan				
Genomföra åtgärderna i Jämtlands läns Klimatstrategi	Länsstyrelsen, Regionen, kommunerna, Trafikverket, näringslivet, branschorganisationer, med flera.	Pågående	Nej	Nej
God bebyggd miljö				
Genomföra Klimatstrategins åtgärder för hållbar kommunikation hållbart byggande och klimatanpassning	Länsstyrelsen, kommunerna, Regionen	Pågående	Ja	
Aktualisera översiktsplanerna och fördjupade översiktsplaner i länets kommuner	Kommunerna	Pågående	Ja	
Ta fram en regional målbild för God bebyggd miljö i Jämtlands län	Länsstyrelsen, kommunerna, Regionen	Påbörjad	Ja	

Etablera ett regionalt forum för hållbar samhällsplanering	Länsstyrelsen, kommunerna, Regionen, andra aktörer utifrån tema	Påbörjad	Nej	Vet ej
Implementering av Vattenplan Storsjön	Berg, Krokoms, Åre, Östersunds kommuner, Länsstyrelsen, Regionen	Pågående	Nej	Vet ej
Implementera Styrdokumentet "Jordbruksmarken resurs att förvalta"	Länsstyrelsen, kommunerna	Pågående	Nej	Nej
Planera barns vardag för minskad skadlig solexponering och förbättrad utomhusmiljö	Kommunerna, skolor och förskolor, friskolor, andra aktörer,	Pågående	Nej	Vet ej
Regional kulturmiljöstrategi	Länsstyrelsen	Påbörjad	Nej	Nej
Kommunala kulturmiljöprogram	Kommunerna, Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Strategi för byggnadsminnen	Länsstyrelsen, fastighetsägare	Ej påbörjad	Nej	Nej
Översyn riksintressen kulturmiljö	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Kunskap om kulturmiljö	Länsmuseum, ideella föreningar, företag, hembygdsföreningar, församlingar, arkiv	Pågående	Nej	Ja
Förebyggande av avfall	Kommunerna, Regionen, statliga myndigheter, företag (producenter, handel, restauranger, hotell, bygg- och anläggning,	Pågående	Nej	Nej

	avfallshanteringsföretag). Avfall Sverige, Mittuniversitetet, frivillig/intresseorganisationer, friskolor, fastighetsägare,			
Giftfri miljö				
Tillsyn och tillsynsvägledning	Länsstyrelsen, kommunerna	Pågående	Nej	Ja
Genomföra Regionalt program förorenade områden	Länsstyrelsen, kommunerna	Pågående	Nej	Nej
Bedriva och utveckla miljögiftsövervakning	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Giftfritt Jämtland Härjedalen	Regionen	Pågående	Nej	Vet ej
Giftfri förskola	Kommunerna	Pågående	Nej	Ja
Kemikalieplan för länet	Regionen, kommunerna	Ej påbörjad		
Informationsinsatser för en giftfri vardag	Länsstyrelsen, Naturskyddsföreningen, Regionen	Påbörjad	Ja	
Nyttjande av konsumentmakt	Privatpersoner	Pågående	Nej	Vet ej

Sammanställa, kvalitetssäkra och tillgängliggöra data/underlag/kunskap om miljögifter i länet	Länsstyrelsen, kommunerna, vattenvårdsförbundet	Påbörjad	Nej	Ja
Implementering av Vattenplan Storsjön	Berg, Krokoms, Åre, Östersunds kommuner, Länsstyrelsen, Regionen	Påbörjad	Nej	Ja
Vattenmålen				
Genomförande av vattenmyndighetens åtgärdsprogram	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen, Trafikverket, andra myndigheter, kommunerna	Pågående	Nej	Ja
Riktad tillsyn enligt miljöbalken för att initiera miljöåtgärder	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Ja
Prövning och tillsyn enligt miljöbalken	Länsstyrelsen, kommunerna	Pågående	Nej	Ja
Åtgärder inom fysisk påverkan	Länsstyrelsen, kommunerna, Vattenråden, fiskevårdsområden, Trafikverket, skogsbolag, markägare, vägsamfälligheter	Pågående	Nej	Ja
Kalkning av försurade sjöar och vattendrag	Länsstyrelsen, kommunerna	Pågående	Nej	Vet ej
Ökad kunskap om skogsbrukets försurande effekter på sjöar och vattendrag	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen	Ej påbörjad	Nej	Vet ej
Genomföra åtgärdsprogram för hotade vattenanknutna arter, främst	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej

flodpärlmussla och flodkräfta				
Bilda Vattenråd för Indalsälven och Ljungan	Kommunerna, verksamhetsutövare, fiskrättorganisationer, Länsstyrelsen, intressegrupper	Genomförd	Nej	Nej
Långsiktigt skydd av de värdefullaste vattenmiljöerna	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Information om vatten	Kommunerna, Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen, Regionen, Jämtlands läns Fiskevattenägarförbund	Påbörjad	Ja	
Implementering av Vattenplan Storsjön	Berg, Krokoms, Åre, Östersunds kommuner, Länsstyrelsen, Regionen	Pågående	Nej	Vet ej
Vattenhänsyn i fysisk planering	Kommunerna, Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Regional vattenförsörjningsplan	Länsstyrelsen	Påbörjad	Nej	Nej
Kommunala vatten och avloppsplaner	Kommunerna, Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Dagvattenstrategier	Kommunerna	Påbörjad	Nej	Vet ej
Vattenskyddsområden	Kommunerna, Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Vet ej
Stärka skyddet för och öka kunskapen om enskilda och samfälliga vattentäkter	Kommunerna, Länsstyrelsen	Påbörjad	Nej	Ja

Alternativ till vägsalt	Trafikverket, kommunerna, Länsstyrelsen	Påbörjad	Nej	Vet ej
Miljöövervakning av vattenmiljöer	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Sammanställa, kvalitetssäkra och tillgängliggöra data/underlag/kunskap om länets vatten	Länsstyrelsen, kommunerna, vattenvårdsförbunden	Pågående	Nej	Vet ej
Verka för hållbart vattenbruk	Länsstyrelsen, kommunerna			
Regional förvaltning av fiskbestånd och fiske	Länsstyrelsen, fiskevårdsorganisationer	Pågående	Nej	Nej
Strategi för kulturmiljöer vid sjöar och vattendrag	Länsstyrelsen	Påbörjad	Nej	Nej
Kunskap om kulturmiljö	Länsmuseum, ideella föreningar, företag, hembygdsföreningar, församlingar, arkiv	Pågående	Nej	Ja
Specialinventeringar av forn- och kulturlämningar	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Ja
Levande skogar				
Hänsyn i skogsbruket – Målbilder	Holmen Skog, Norrskog, Stora Enso, Meraskog och SCA*	Pågående	Nej	Nej
Hyggesfritt skogsbruk	Bergs kommun, Bräcke kommun, Åre kommun, Östersunds kommun*	Pågående	Nej	Nej
Forum Levande skogar	Skogsstyrelsen, Länsstyrelsen,	Pågående	Ja	

	skogsbolag, kommuner, samebyar och ideella organisationer			
Naturvårdande skötsel	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen, Holmen Skog, Orangutang Skog och Naturvård, SCA och Sveaskog	Pågående	Nej	Nej
Natur- och kulturmiljöhänsyn i skogen	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Informellt skydd/frivilliga avsättningar	Certifierade markägare/skogsbolag	Pågående	Nej	Nej
Formellt skydd i form av naturreservat	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Förvaltning och information skyddade områden	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Åtgärdsprogram för hotade arter	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Inventering skyddsvärda områden	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen, skogsbolag, ideella organisationer	Pågående	Nej	Nej
Arbete för en grön infrastruktur	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Ökad kunskap om skogsbrukets försurande effekter på sjöar och vattendrag	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen	Ej påbörjad	Nej	Vet ej
Kunskap om kulturmiljö	Länsmuseum, ideella föreningar, företag, hembygdsföreningar, församlingar, arkiv	Pågående	Nej	Ja

Samverkansprocess om nyckelbiotoper (Nationell åtgärd)	Skogsstyrelsen, andra myndigheter, skogsbruk, ideella organisationer, forskning och certifieringsorganisationer	Genomförd	Nej	Nej
Regionalt programarbete utifrån det nationella skogsprogrammet	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen, skogssektorn med flera	Pågående	Nej	Nej
Ett rikt odlingslandskap				
Alla aktiva jordbruksföretag som bidrar till ett rikt odlingslandskap		Pågående	Nej	Vet ej
Framtagande av regional livsmedelsstrategi	Torsta, LRF, Regionen, Länsstyrelsen	Genomförd	Nej	Vet ej
Landsbygdsprogrammet 2014– 2020	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Ja
Hantera de statliga och EU-finansierade jordbruksstöden	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Ja
Nyttjande av konsumentmakt	Privatpersoner	Pågående	Nej	Vet ej
Implementera Styrdokumentet ”Jordbruksmarken naturresurs att förvalta”	Länsstyrelsen, kommunerna	Genomförd	Nej	Ja
Informationsinsatser om jordbruket i länet	Länsstyrelsen	Ej påbörjad	Nej	Ja
Rådgivning och kompetensutveckling	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Ja
Upprätta Åtagandeplaner för marker med höga natur- och kulturvärden	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Ja
Initiera projekt för restaurering av överloppsbyggnader	Länsstyrelsen	Ej påbörjad		

Kunskap om kulturmiljö	Länsmuseum, ideella föreningar, företag, hembygdsföreningar, församlingar, arkiv	Pågående	Nej	Ja
Informationsinsatser om fäbodbruket	Länsstyrelsen, Föreningen Sveriges fäbodbrukare, Jamtli	Påbörjad	Ja	
Kursen Hållbar kunskap i kulturresevatet	Länsstyrelsen, Bäckedals folkhögskola, Lillhärjåbyggets kulturförening	Pågående	Nej	Ja
Ökad hänsyn till fäbodarna i skogsbruket	Länsstyrelsen, Skogsstyrelsen	Ej påbörjad		

Storslagen fjällmiljö

Länsgemensam åtgärdsplan för Storslagen fjällmiljö tas fram 2017	Länsstyrelsen i samverkan med berörda aktörer	Påbörjad	Ja	
Nationalparksprocess Vålådalen–Sylarna–Helags	Länsstyrelsen i samverkan med berörda aktörer	Genomförd		
Informationsinsatser – terrängkörning	Länsstyrelsen, Polisen	Påbörjad	Nej	Ja
Samråd för organiserad verksamhet i fjällmiljö	Länsstyrelsen			
Riktad tillsyn av snökoterkörning inom regleringsområden	Länsstyrelsen, Polisen	Genomförd	Nej	Vet ej
Dialog med länets samebyar om terrängkörning	Länsstyrelsen, samebyarna	Påbörjad	Ja	
Särskilt projekt kring sommarleder som frekvent nyttjas för cykling	Länsstyrelsen	Genomförd	Nej	Nej

Miljöövervakning av växter och djur – fjällfåglar, smågnagare i fjällen och fjällvegetation	Länsstyrelsen	Pågående	Nej	Nej
Specialinventeringar av forn- och kulturlämningar	Länsstyrelsen, Gaaltje	Pågående	Nej	Ja
Kunskap om kulturmiljö	Länsmuseum, ideella föreningar, företag, hembygdsföreningar, församlingar, arkiv	Pågående	Nej	Ja

Länsstyrelsen
Jämtlands län

Telefon: 010-225 30 00
jamtland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/jamtland